

Kritiske forutsetninger for moderne psykologi

Vi gir her en idéhistorisk påminnelse om den kritiske tekningens sentrale plass helt tilbake til den vitenskapelige revolusjonen og fram til i dag. Den kritiske holdningen er fundamental for all vitenskap. «Kritisk psykologi» bør derfor være en tautologi.

TEKST

Carl-Erik Grenness

Ole Jacob Madsen

PUBLISERT 5. august 2012

ABSTRACT:

Critical precursors for modern psychology

In this brief overview article we present key scientific and modernistic philosophical precursors for critical thinking of importance for modern psychology from Sir Francis Bacon in the 16th century to Jürgen Habermas in the 21st century. «Critical» stems etymologically from the Greek word «krinein», which describes the process of differentiating, to judge or to decide, in order to avoid error. Thus, all science, psychology included, is essentially epistemological compelled to contain a vigorous critical attitude towards its own assertions. Through this short presentation of «critique» from within the history of ideas we remind readers that current «critical psychology» as distinctly unlike mainstream psychology is either a misconstrued tautology, or represents a symptom of real crisis for contemporary psychology if it fails to live up to traditional criteria for science, established under the Scientific Revolution six centuries ago.

Keywords: critical thinking, modernistic predecessors of psychology, philosophy of science, critical psychology, history of ideas

EMNER

kritisk tenkning

psykologiens modernistiske forløpere

vitenskapsfilosofi

kritisk psykologi

idéhistorie

ILLUSTRASJON: JILL MOURSUND

Det greske ordet «krinein» står for «å skille», «å dømme», «å avgjøre», det vil si for evnen til utprøving og vurdering av påstander med det siktemål å unngå feil. Det er en alminnelig oppfatning at all vitenskapelig tenkning har sin erkjennelsesteoretiske begrunnelse i en kritisk, prøvende tilnærming til holdbarheten av påstander. All ny kunnskap er kritikk av tidligere kunnskap. Dette innebærer at en vitenskap som ikke kan sette begrepet «kritisk» foran sitt innhold, fra fysikk til psykologi og litteraturvitenskap, heller ikke kan begrunne sin plass i det vitenskapelige fellesskapet.

«En sentral, men av kritiske psykologer ofte oversett variant av kritisk tenkning, er kritisk

rasjonalisme, slik denne formuleres av Karl Popper»

Begrepet «kritisk psykologi» dukket angivelig opp for første gang på Freie Universität i Berlin på 1960-tallet (Tolman, 1994). Fra 1990-tallet av etablerte kritisk psykologi seg som en egen underdisiplin av psykologien i de fleste deler av verden (se f.eks. Fox, Prilleltensky & Austin, 2009). Kritiske psykologer deler gjerne en interesse for de sosiopolitiske og etiske implikasjonene av psykologisk teori og praksis, framfor å samles rundt ett felles epistemologisk program (Dafermos & Marvakis, 2006).

Hvordan skal vi tolke utbredelsen av kritisk psykologi, gitt argumentasjonen over? Den moderne psykologien bør i utgangspunktet ikke trenge en underdisiplin som kritisk psykologi. Når denne retningen likevel har dukket opp i de senere tiårene, blir et vesentlig spørsmål å få avklart om mainstream psykologi i dag er kritisk *nok* til sitt eget kunnskapsgrunnlag. Og videre om psykologi dermed er et fag midt i en erkjennelsesmessig krise. Rekkevidden av disse krevende spørsmålene overskrider imidlertid denne artikkelens langt mer nøkterne agenda. Formålet vårt med artikkelen er å gi en innføring i noen sentrale modernistiske filosofiske eksponenter for kritisk tenkning som har utøvd stor påvirkning på den moderne psykologien. Artikkelen kan leses som en idéhistorisk påminnelse om at all vitenskapelig tenkning er iboende kritisk. Så får leseren selv avgjøre om han eller hun får en fornemmelse av at noe har gått tapt på veien fram til psykologi som en uavhengig moderne, vitenskap.

Den vitenskapelige revolusjonen

Utgangspunkt for moderne kritisk tenkning finner vi i renessansen hos tenkere som Galileo Galilei (1564–1642), Francis Bacon (1561–1626) og René Descartes (1596–1650), og i den empiriske forskningen som endret vårt verdensbilde og synet på hvilke krefter som styrer den fysiske og psykologiske virkelighet, eksempelvis Kepler, Newton, Huygens. Det er mulig å betrakte alle senere former for kritisk teori som utdypninger og utvidelser av innsikter allerede beskrevet i renessansen.

Et utsagn av Galilei viser med all tydelighet hvilken vekt han legger på kritisk tenkning:

Det synes meg at de som, når de beviser en påstand, ganske enkelt stoler på autoritetene – uten å tilføye noen argumenter til støtte for dem – går frem på en absurd måte. Jeg, derimot, ønsker å bli tillatt fritt å spørre og fritt å svare uten noen form for tilbedelse, slik det høver seg for dem som alvorlig søker sannhet (Galilei, sitert i Næss, 1957, s. 265).

Galileis konflikt med samtidens sannhetsformyndere som kirken og inkvisisjonen er vel kjent. En kritisk holdning til overleverte sannheters innhold var uønsket og utsatt for livstruende undertrykkelse. Moderne vitenskap fra Galilei til Darwin utgjør den kanskje viktigste kritikk av etablerte dogmatiske sannheter.

Bacon (1620/2009) er mest kjent for sitt forsvar for empirisk induksjon, det motsatte av logisk deduksjon, og sin kritiske analyse av menneskeåndens illusjoner. Han påpeker videre at kunnskap er makt, en hovedtese i all senere kritisk teori, og dermed at kritikk av eksisterende illusjoner og deres institusjonelle sosiale og politiske basis er nødvendig for å etablere sann kunnskap (Bacon, 1597/2008). Bacon tok for seg fire kilder til uholdbar kunnskap, nemlig stammens, hulens, markedsplassens og teatrets illusjoner. Under siste kategori analyserer han filosofiske læresetninger og særlig menneskers trang til å støtte seg til positive heller enn negative kritiske påstander, en tendens det i dag finnes empirisk belegg for i moderne psykologi. Man overser kritiske saksforhold selv når de er i flertall. Selv mener Bacon at en negerende kritisk holdning i siste instans er den sterkeste, en holdning som senere utdypes av Hegel, og som påvirker blant annet Karl Marx, kritisk teori og moderne metoddebatt.

Descartes ble, etter å ha satt seg inn i samtidens etablerte kunnskap, sterkt kritisk til denne kunnskapens sannhetsverdi. I *Om metoden* fra 1637 fremholder han individets rett til å reise tvil ved andres påstander og plikt til å begrunne holdbarheten av egne påstander (Descartes, 1960). Dermed skiftes fokus fra innholdsmessig kunnskap til metoden for å etablere kunnskap, et skifte som kvalifiserer all videre vitenskapelig forskning. Inspirasjonen til dette skiftet er å finne i den eneste vitenskap som Descartes finner holdbar, nemlig matematikken. Matematiske sannheter kan utvides, og Descartes bidro selv til dette, men matematikk har intet empirisk innhold, består ikke av påstander som kan undersøkes empirisk, og er derfor en ren metode, en tenkeform.

Kant og kritisk teori

Immanuel Kant (1724–1804) viderefører Descartes arbeid. Matematiske–analytiske sannheter lar han stå urørt. Men muligheten for å etablere empiriske-syntetiske sannheter var bestridt av Descartes og utsatt for destruktiv kritikk av skeptikeren David Hume (1711–1776). Kant forsøkte å etablere en vei mellom Humes skeptisisme mot årsaksbegrepet og den tradisjonelle dogmatiske filosofien som Hume med rette angrep. Han hevder at: «Vår tidsalder er kritikkens egentlige tidsalder som alt må underkaste seg» (Kant, 1781/2005, s. 8). Kritikk handler om å undersøke og etterprøve opprinnelse og omfang av etablert kunnskap. Han griper til Galileis bruk av den eksperimentelle metode som eksempel på en kritisk holdning. En annen illustrasjon på det er dommeren som stiller kritiske spørsmål som naturen tvinges til å svare på med «ja» (bekreftelse) eller «nei» (falsifisering), en metode sosiologen Dag Østerberg (1966) sammenliknet med den hypotetisk-deduktive metode.

I *Kritikk av den rene fornuft* (1781/2005) forsvaret Kant rasjonell tenkning og vitenskapelig praksis mot skeptisismens innvendinger. Vår kunnskap om verden er begrenset, men kan allikevel innfri krav til sannhet. I *Kritikk av den praktiske fornuft* (1788/2007) tar han for seg sosial praksis og hevder at det er mulig å skjelne mellom gode og rette handlinger og onde og urette handlinger. I *Kritikk av dømmekraften* (1790/1995) tillegges estetikken den funksjon å etablere en sammenheng mellom rasjonell erkjennelse og sosial handling. Menneskekunnskapene, som biologi og

antropologi, tilhører estetikken. Kant avviste dessuten at datidens psykologi basert på introspeksjon noen gang kunne bli en naturvitenskapelig vitenskap (Teo, 2005). Store deler av den senere kritiske teorien beveger seg innenfor de rammene Kant setter for vitenskapelig, sosial og estetisk praksis og erkjennelse.

Frankfurterskolen og kritisk teori

Rasjonell opplysning var Kants praktiske prosjekt og finnes i alle former for moderne samfunns- og maktkritikk. Hans prosjekt om å avgrense kunnskapens gyldighet og å skissere hovedformer for kunnskap, og hans forståelse av kritikk som dømmekraft, er gjenkjennbart hos Frankfurterskolens hovedpersoner. De er også påvirket av Karl Marx (1818–1883) (*Kapitalen* fra 1867 har undertittelen *Kritikk av den politiske økonomi*) og som de fleste intellektuelle på denne tiden også Freud. Sett fra et norsk psykologisk ståsted kan det være verdt å merke seg at skolens fremste teoretikere, nemlig Max Horkheimer (1895–1973), Erich Fromm (1900–1980), Theodor Adorno (1903–1969), og Herbert Marcuse (1898–1979) ble diskutert både i undervisning og i studentledede fora ved Psykologisk Institutt i 1950- og 1960-årene (se Grenness & Kvale, 1963). Felles for denne gruppen var deres interesse for skjæringspunktet mellom filosofi, psykologi og radikal samfunnskritikk.

Horkheimer (1925) hadde som intensjon å skrive en avhandling om gestaltpsykologi, men skrev i stedet en avhandling hvor han diskuterer Kants *Kritikk av dømmekraften* som et bindeledd mellom teoretisk og praktisk filosofi. Hans tese er at sosial praksis er mer grunnleggende og dermed mer integrerende enn estetikken. I 1930 ble Horkheimer leder for Institutt for sosialforskning i Frankfurt. Han betraktes gjerne som grunnleggeren av «kritisk teori». Horkheimer kritiserte samtidens sosialvitenskaper for å overse sine sosiale røtter og særlig tendensen til spesialisering og atskilthet fra samfunnet. Psykologi kan aldri forstås atskilt fra økonomi og kultur (Horkheimer, 1937).

«Vi vet mer enn nok fra Bacon til Popper om hvorledes radikal kunnskap og praksis forfaller til å bli ideologisk-hegemonisk og undertrykkende. Det kritiske element i det vitenskapelige prosjekt må derfor være kontinuerlig og immanent»

Adorno, som først ønsket å bli komponist, skrev en doktorgrad om Husserl og habiliterte seg på en avhandling om Kierkegaard. Sammen med Horkheimer drøftet han det paradoksale at «opplysning» i form av vitenskap og teknologi har så stor sammenheng med krig, folkemord og utvikling av dødelige våpen. De utviklet hva de kalte en «opplysningens dialektikk» som krever at man kontinuerlig analyserer fortrenkte og oversette sider ved virkeligheten, særlig samfunnsmessig dominans og

undertrykkelse (Adorno & Horkheimer, 1947/2011). Det finnes intet fundament ut over det kritiske forholdet til den historisk definerte virkelighet. Adorno påvirket også psykologer gjennom sitt arbeid, *Den autoritære personlighet* (1950), som er et forsøk på å finne felles personlighetstrekk forbundet med den fascistiske mennesketypen.

Fromm startet sin akademiske karriere med et samarbeid med Horkheimer samtidig som han utdannet seg som psykoanalytiker. Han forsøkte å forbinde en kritisk utgave av Freuds psykoanalyse med en humanistisk marxisme som særlig kritiserer fremmedgjøring. Hans bok *Flukten fra friheten* (1941) betraktes av mange som det første eksempel på en politisk psykologi. Han forkastet de repressive sidene ved både kapitalismen og kommunismen. Størst innflytelse hadde hans bøker *Det sunne samfunn* (1955) og *Om kjærlighet* (1956), som i likhet med Adorno omhandler hvordan individenes karakterstruktur blir frembrakt under det moderne industrisamfunnet, samtidig som han forsøker å hjelpe leseren å hankses med det.

Marcuse blir ofte omtalt som den nye venstrebevegelsens far på grunn av sin politiske støtte til studentopprøret i 1960-årene. Han startet sin karriere med å formulere en syntese mellom fenomenologi, eksistensialisme og marxisme, et prosjekt som senere ble videreutviklet av Sartre og Merleau-Ponty. Han knyttet seg til Frankfurterskolen, hvor han sammen med Horkheimer utviklet en modell for kritisk teori. Han skrev flere innflytelsesrike bøker (Marcuse, 1941/1960, 1964), og særlig viktig for psykologers fagkritikk var hans syntese av Marx og Freud i *Eros og sivilisasjonen* (Marcuse, 1955). Han er kanskje den i Frankfurterskolen som har mest til felles med kritisk psykologi, men siden han faller utenfor distinksjonen mellom modernisme og postmodernisme, har han mistet mye av sin aktualitet i dag.

Jürgen Habermas (1929–) betraktes ofte som den viktigste nålevende filosof, men vakte mindre interesse hos psykologer. Til gjengjeld ble han en sentral skikkelse i sosiologisk kritisk tenkning. Han var dypt forankret i klassisk tysk filosofi som Kant, Schelling, Hegel, Dilthey, Husserl, Gadamer, men var også påvirket av Marx og psykologer som Mead, Piaget og Kohlberg. Han overtok Horkheimers læresete i Frankfurt i 1964. Habermas er mest kjent for sitt arbeid med betingelsene for kommunikativ rasjonalitet. All kommunikasjon har som mål gjensidig forståelse. I sitt hovedverk, *Erkjennelse og interesse* (1968), hevder han at den menneskelige erkjennelse styres av tre typer kognitive interesser, den tekniske, den praktiske og den frigjørende interessen. Disse tilsvarer henholdsvis den naturvitenskapelige, den historiskhermeneutiske og den samfunnskritiske vitenskapen. Psykologi som vitenskap og praksis tar del i alle disse interessene. Filosofi og samfunnskritikk kan frigjøre mennesker ved at de gjennom refleksjon viser at tilsynelatende objektive normer har sitt opphav i mennesket selv. Språklig kommunikasjon er avgjørende for en slik refleksjon, og i motsetning til postmodernister forsvaret han muligheten for rasjonell innsikt og maktfri kommunikasjon.

Kritisk teori var ikke alene om å representere samfunnskritiske perspektiver. Av stor betydning for psykologers fagkritikk var den kunnskapssosiologi og ideologikritikk som ble fremstilt i klassikeren *Den samfunnsskapt virkelighet* (1966) av Peter Berger og

Thomas Luckmann, særlig kritikken av hvorledes sosiale strukturer og ideologier ble objektivert og brukt som basis for internalisering og reparasjon av avvik fra forventede normer. Ronald Laings (1960, 1961) antipsykiatri, og generelt litteratur under kategorien radikal psykologi (Brown, 1973), er andre eksempler på samfunnskritikk av relevans for psykologi. Et norsk eksempel er sosiologen Yngvar Løchens kritikk av «den diagnostiske kultur» (1965) og «behandlingssamfunnet» (1971), som ikke bare traff medisin og psykiatri, men også psykologisk praksis i 1970-årene. Løchen var en pioner i Norge i å vise hvordan diagnoser kunne få funksjon som rene soveputer og forhindre sosiale endringer.

Kritisk rasjonalisme og Paradigmebegrepet

En sentral, men av kritiske psykologer ofte oversett variant av kritisk tenkning, er kritisk rasjonalisme, slik denne formuleres av Sir Karl Popper (1902–1994). Hans hovedverk, *De vitenskapelige oppdagelses logikk*, ble først utgitt i 1934, det vil si 10 år etter Horkheimers programerklæring for kritisk teori. Poppers (1934/1972) utgangspunkt er en kritisk holdning til alle krav om helhetlige (lukkede) systemer innenfor vitenskapelig forskning. Verken utforskning, det vil si «oppdagelseskontekst», eller legitimering, det vil si «begrunnelseskontekst», kan beskrives som rene logiske prosedyrer. Krav på helhetssyn vil automatisk føre til lukkede autoritære vitenskaper og samfunn.

Poppers hovedbidrag til psykologisk metodeforståelse er kravet til forskerens selvkritikk i form av falsifisering av egne hypoteser. Dette er Poppers variant av Descartes radikale tvil og gjennomføres daglig i forskningsrapporter som beskriver empiriske resultater ut fra signifikansnivå, det vil si avvik fra tilfeldighet. Problemet er at denne selvkritiske virksomheten ofte henfaller til å bli en refleksjonsløs rutine. Karl Halvor Teigen (1999) har parodiert denne rutinen som «God dag, mann! – signifikansnivå». Popper (1945/2005) anvendte også sin kritiske tenkning på det politiske planet og viste at selv om både Marx og Freud i utgangspunktet var rasjonalister, ender de begge opp med å fungere selvtilstrekkelig og dogmatisk. Dermed kom Popper i konflikt med Frankfurterskolens sterke avhengighet av nettopp Marx og Freud.

Thomas Kuhn (1922–1996) kritiserte så vel positivismen som Poppers posisjon og oppnådde en enorm popularitet. I en normalvitenskapelig periode forholder man seg ukritisk til det eksisterende paradigme og bedriver empirisk og teoretisk forskning som løser de problemer som oppstår (Kuhn, 1962). Men anomalier vil akkumuleres og nå et kritisk punkt hvor en revolusjon som både er vitenskapelig og sosial i form av et nytt paradigme, vil inntre. Rivaliserende paradigmer er inkommensurable. Psykologer misforstår selve grunnbegrepet paradigme ettersom man gjerne lar ordet stå for alle former for teoretiske plattformer og skoleretninger uten å skjelle kritisk mellom teori og ideologi (jf. Grenness, 2009). Heller ikke kritisk psykologi sitt krav på å være et paradigme (se Parker 2006 for en historisk oversikt og Fox, Prilleltensky og Austin 2009 for aktuell eksempler på dette) er alltid i overensstemmelse med Kuhns bruk av ordet.

Poenget med paradigmer i streng forstand var for Kuhn at fra ett perspektiv, nemlig normalvitenskapen, det vi selv står for som inngruppe, er alternative utgruppearadigmer inkompatible, uforståelige og uakseptable som helhetlige alternative vitenskaper. Psykologiens ulike skoleretninger som behaviorisme, psykoanalyse og fenomenologi er derfor i all hovedsak ulike *perspektiver* på det samme, ikke paradigmer.

Eksistensialisme og Fenomenologi

Den kritikk av tradisjonell psykologi i 1950- og 1960-årene som var mest interessant for det psykologiske fagmiljøet, kom fra filosofer som betegnet sin posisjon med begreper som fenomenologi og eksistensialisme. Vi skal her kort omtale de tre viktigste representantene for denne posisjonen. Alle fikk, delvis formidlet av filosofen Hans Skjervheim (1926–1999), sterk gjennomslagskraft i den kritiske faglige diskusjon ved Psykologisk Institutt fra 1950-årene og fremover. Skjervheim holdt høsten 1957 forelesningen «Oppleving og eksistens» for Psykologistudentenes forening, og høsten 1962 deltok han på et seminar om psykologi og fenomenologi. Disse foredragene ble senere trykt i boken *Metapsykologi* (1963), redigert av psykologistudentene Steinar Kvale og Carl-Erik Grenness (Sørbø, 2002).

Martin Heidegger (1889–1976) tok et kritisk perspektiv på tradisjonell filosofis metafysikk fra førsokratikerne og Platon til Husserl, som han var assistent for i perioden 1917–1923. Hans hovedverk, *Væren og tid* fra 1927, er en av de mest omtalte og kommenterte bøker i det 20. århundrets filosofi. Motsatt den epistemologiske vendingen innenfor vitenskapelig forskning som setter metode før kunnskap om det værende, hevder Heidegger at all ekte filosofi primært er ontologi. Han kritiserer Descartes og dermed all senere psykologi for å betrakte subjektet som en pseudostørrelse, atskilt fra verden. Han omtaler subjektet som *Dasein*, tilværen eller eksistens. Vi befinner oss allerede i verden, i relasjon til tingene som verktøy heller enn som objekter, og i forhold til andre mennesker som «med-væren» karakterisert som omsorg. Eksistensielt lever vi mest i den sosiale allmennhet som «man», eller forstår oss selv som «ting». Men eksistensielle spørsmål kommer til syne som «angst». Rikdommen i Heideggers analyser av menneskelig eksistens påvirket så vel filosofer som psykiatere og psykologer. Rollo Mays *Eksistens – En ny dimensjon i psykiatri og psykologi* fra 1958 påvirket en hel generasjon av yngre psykologer til kritikk av eksisterende terapiformer.

Jean-Paul Sartre (1905–1980) forsøkte sammen med Maurice Merleau-Ponty (1908–1961) å forene marxistisk samfunnskritikk med fenomenologi inspirert av Husserl og eksistensialisme inspirert av Heidegger. Deres tenkeform er særlig påvirket av Hegels dialektikk. Tematisk er de også sterkt påvirket av sin landsmann Henri Bergson. Sartres bok *Innbilningskraften* (1936) og hans *Utkast til en teori om emosjoner* (1939) er eksplisitte bidrag til en fenomenologisk psykologi med kritisk brodd mot samtidens dominante psykologi. Interessen for detaljerte analyser av ulike sider ved menneskelige erfaringer nedfeller seg imidlertid særlig i hans skjønnlitterære forfatterskap som blant annet medførte en nobelpris i litteratur i 1964. Hans første filosofiske hovedverk, *Væren*

og *intet* fra 1943, definerer menneskelig eksistens som frihet, negativitet, valg og overskridelse, mens hans andre hovedverk, *Kritikk av den dialektiske fornuften* fra 1960, legger mer vekt på engasjement og sosial praksis. Begge bøkene inneholder skarpsindige psykologiske analyser.

Mens Sartre levde av sitt forfatterskap, fungerte Merleau-Ponty som akademiker, først som professor i psykologi og pedagogikk, og deretter som professor i filosofi. I langt høyere grad enn Sartre baserer hans argumentasjon seg på empirisk forskning, særlig gestaltpsykologiens utviklingspsykologi, persepsjonspsykologi og nevrologi (Goldstein mfl. i Merleau-Ponty, 1945). Han forsøker å etablere en ny vei mellom empirisme og rasjonalisme. Merleau-Pontys bok fra 1942, *Atferdens struktur*, inntar det originale standpunkt at Watsons og behavioristenes begrep «atferd» har samme filosofiske status som begrepet «eksistens». Siktemålet er å vise at det finnes en kroppslig erfaring som er primær i forhold til verbalt formidlet bevisst erfaring, noe som er selvfølgelig dersom man studerer barns preverbale kunnskap, men som var lite påaktet av samtidens filosofer og psykologer. I hovedverket fra 1945, *Persepsjonens fenomenologi*, utvikles dette perspektivet ved i detalj å påvise den umiddelbare, kroppslige, tvetydige og prerefleksive erfaring som ligger til grunn for all erkjennelse, inkludert menneskelig seksualitet og kunstopplevelse. Merleau-Pontys forankring i psykologisk forskning medførte at han fikk enorm betydning for kritisk psykologi innenfor eksistensiell og fenomenologisk tradisjon (se f.eks. Giorgi, 2009).

«Skulle vi peke på områder hvor en slik kritikk kanskje er mest påtrengende, er det psykologiens tendens til å være selvtilstrekkelig, det vil si imperialistisk og samtidig atskilt fra andre vitenskaper»

Systemteori som kritisk psykologi: Gregory Bateson

En annen tverrvitenskapelig kritikk av rådende vitenskapelige metoder og kunnskapsformer samlet seg i 1950-årene under begrepet «systemteori». Systemteori var først dominert av biologer som Ludwig von Bertalanffy, men også psykologer var aktive, blant andre forskere ved Tavistock instituttet i London, deriblant arbeidslivsforskeren Einar Thorsrud (1964, 1969). Systemteori var, på tross av sin kritiske holdning både til etablert kunnskap og samfunnsmessig praksis, dypt forankret i strikt logisk tenkning og særlig paradokser, samt i empirisk forskning på et avansert nivå. Nøkkeltbegreper som «komplekse adaptive systemer», «autopoiesis», «selvorganisering», «første og annen ordens kybernetikk», «kompleksitetsteori» og «kaosteori» kom inn i det psykologiske vokabular, og særlig innenfor norsk familierapi (se Oddli & Kjøs, 1998).

Gregory Bateson (1904–1980) var den teoretiker som fikk størst innflytelse på psykologisk tenkning og praksis med begreper som «double bind» (1972) og analyser av psykologiens sentrale begrep «mind» (1979). Mye av den radikale kritikken som Batesons tenkning innebærer for moderne psykologi, er fremdeles urealisert. Han kritiserte dualismen i filosofisk og psykologisk tenkning. I tråd med Merleau-Ponty hevder han at sanselig formidlet sannhet undervurderes i forhold til tenkning. I stedet for «cogito ergo sum» gjelder «percipio ergo est». Forskjellen er at i siste tilfelle er det to subjekter, «jeg» og «det», det vil si en relasjon og ikke et isolert tenkende subjekt. Vi tror, feilaktig, at det å bringe enhver følelse, tanke eller erfaring på et språklig nivå gjør virkeligheten mer forståelig. Men språket forleder oss bare til å tro at det finnes «ting» («stein», «barn») med egenskaper («hard», «intelligent»). Alle ting er hendelser, prosesser i utvikling, som blir reelle ved sin relasjon til andre «ting». Atferd kan ikke forklares ut fra indre krefter, men ut fra de mønstre som viser seg i relasjon til verden og andre individer. Bateson er særlig kritisk til psykologers bruk av mekaniske energimetaforer hentet fra fysikken.

Batesons (1979) teoretiske hovedbegrep for å beskrive mentale hendelser er informasjon, en forskjell som gjør en forskjell for noen, et system osv. Informasjon har ingen dimensjoner slik som kvantiteter som masse, lengde, tid, energi og kan derfor ikke lokaliseres i et kartesiansk koordinatsystem. Avgrensning av det mentale er avhengig av hva vi ønsker å forstå. Selvets grenser avhenger av hva vi knyttes til, for eksempel den blindes stokk, PC-en eller musikerens instrument. Det handler om min tilknytning til det jeg ser, hvilket mønster som forbinder meg med det jeg ser. Mønstre som forbinder, handler om vår relasjon til den levende virkelighet fra de enkleste celler og deres DNA til menneskelig språk. Den overordnede helhet som avsløres gjennom slike mønstre, utgjør «det hellige». «Det hellige» er respekt og forståelse av det som er større enn oss.

Vi er dessverre trent til å tenke mønstre som ting – med unntak av i musikk. Men musikkens form gjenfinnes like mye i et bilde som i utviklingen av en anatomisk struktur. Embryologi er som billedkunst et tidsbestemt mønster, en dans av interagerende deler, en prosess i kontinuerlig utvikling. Mønstre er historier. Å tenke som menneske er å tenke i historier. Alt levende er bærere av historie, fra årringer i et tre og genetiske likheter mellom ulike arter, til DNA i menneskets antropogenese. Det er bare i en kontekst av historier at handlinger og ord har mening. Mening oppstår som et mønster over tid som sammenbinder ord og handlinger.

En Bateson-inspirert bok som ble heftig diskutert i 70-årene, var Anthony Wildens *System og struktur* (1972), mye fordi han også forholdt seg til moderne psykoanalyse, særlig Jacques Lacan. Et sentralt navn i omtaler av kritisk psykologi er den tyske sosialpsykologen Klaus Holzkamp (1927–1995). Det er vår oppfatning at Holzkamp (1983), som hentet sin hovedinspirasjon fra Frankfurterskolen, russisk marxistisk kulturhistorisk psykologi og aktivitetspsykologi som Lev Vygotskij og Alexej Leontjef i sitt forsøk på å forene kulturpsykologi og evolusjonspsykologi, på en systematisk måte forsøker å realisere den type økologisk analyse av «mind and nature» som Bateson

hadde som sitt hovedprosjekt. At Holzkamp, på samme måte som Bateson, baserer seg på utviklingspsykologi, viser at deres form for kritisk psykologi ikke ligger utenfor den akademiske psykologis diskurs. Liknende tenkning finner vi blant annet hos Jerome Bruner (1990). En enkel norsk bok som integrerer mye av det beste i den kritiske tenkemåte fra dette området, fra kontekstfaktorer til selvets subjektivitet, er nylig avdøde Karsten Hundeides *Barns livsverden* (1989/2003), som fortsatt er obligatorisk pensum i utviklingspsykologi.

Konklusjon

Vi vet mer enn nok fra Bacon til Popper om hvorledes radikal kunnskap og praksis, både vitenskapelige og sosiale revolusjoner, forfaller til å bli ideologisk-hegemonisk og undertrykkende. Det kritiske element i det vitenskapelige prosjekt må derfor være kontinuerlig og immanent. Skulle vi peke på områder hvor en slik kritikk kanskje er mest påtrengende, er det psykologiens tendens til å være selvtilstrekkelig, det vil si imperialistisk og samtidig atskilt fra andre vitenskaper (se Grenness, 2004; Madsen, 2006, 2009, 2010), og fraværet av psykologers interesse for menneskers dype forankring i estetisk erfaring (Grenness & Hansen, 2009). Dette siste er merkelig nok fraværende i kritisk psykologi, til tross for at nesten samtlige skikkelser innen kritisk teori som Horkheimer, Adorno, Marcuse og Habermas skrev bøker og artikler hvor estetikken fremstilles som menneskers sentrale anliggende – en arv de har ervervet spesielt fra Kant. Adorno (1998) fastholder i sin *Estetisk teori* fra 1970 at den eneste mulighet for å unnsnippe kulturell homogenisering og forbrukerismens kvelende grep finnes i den estetiske erfaring av kunst og musikk. Da må kunst ikke bare brukes som markedsstyrte illustrasjoner av lærebøker, men utgjøre en integrert del av vår psykologiske kunnskap og praksis.

Vi har i denne artikkelen presentert en rekke sentrale vitenskapsmenn og modernistiske filosofer innenfor Vestens idéhistorie fra de siste 500 år som har hatt stor betydning for utviklingen av den kritiske tenkemåte. Indirekte har vi ønsket å vise at kritikk eller «krinein» alltid har vært grunnleggende i vitenskapelig metode. Vi konkluderte til slutt med at uten en kontinuerlig ivaretagelse av kritikk innenfor vitenskapen risikerer den å forfalle til ideologiske trossystemer.

Teksten sto på trykk første gang i Tidsskrift for Norsk psykologforening, Vol 49, nummer 8, 2012, side 759-765

TEKST

Carl-Erik Grenness

Ole Jacob Madsen, professor i kultur- og samfunnspsykologi, Psykologisk institutt, UiO

+ Vis referanser

Referanser

Adorno, T. W. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row.

- Adorno, T. W. (1970/1998). *Estetisk teori*. Oslo: Gyldendal.
- Adorno, T. W. & Horkheimer, M. (1947/2011). *Opplysningens dialektikk*. Oslo: Spartacus.
- Bacon, F. (1597/2008). *The Major Works*. Oxford: Oxford University Press.
- Bacon, F. (1620/2009). *Novum Organum*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind*. New York: Ballantine.
- Bateson, G. (1979). *Mind and Nature. A Necessary Unity*. New York: Dutton.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday.
- Brown, P. (red.). (1973). *Radical Psychology*. New York: Harper.
- Bruner, J. (1990). *Acts of Meaning*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Dafermos, M., & Marvakis, A. (2006). Critiques in Psychology - Critical Psychology. *Annual Review of Critical Psychology* (5), 1-20.
- Descartes, R. (1637/1960). *Discours de la Methode*. Paris: Garnier.
- Fox, D., Prilleltensky, I., & Austin, S. (red.). (2009). *Critical Psychology: An Introduction* (2. utg.). London: SAGE.
- Fromm, E. (1941). *Escape from Freedom*. London: Routledge.
- Fromm, E. (1955). *The Sane Society*. New York: Rhinehart.
- Fromm, E. (1956). *The Art of Loving*. London: Allen & Unwin.
- Giorgi, A. (2009). *The descriptive phenomenological method in psychology: A modified Husserlian approach*. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Grenness, C. E. (2004). *Hva er psykologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Grenness, C. E. (2009). Paradigmer, skoleretninger eller ideologier? I S. E. Gullestad, B. Killingmo & S. Magnussen (red.), *Klinikk og laboratorium* (s. 99-113). Oslo: Universitetsforlaget.
- Grenness, C. E. & Hansen B. R. (2009). *Psykologi og estetikk*. I B. R. Hansen & S. Magnussen (red.), *Psykologiens yttergrenser* (s. 195-232). Oslo: Abstrakt forlag.
- Grenness, C. E. & Kvale, S. (red.). (1963). *Metapsykologi: forelesninger ved seminaret «Grenseproblemer mellom psykologi og filosofi» ved Psykologisk institutt høsten 1962*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Habermas, J. (1968). *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Heidegger, M. (1927/2007). *Væren og tid*. Oslo: Bokklubben.
- Holzkamp, K. (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Horkheimer, M. (1925). *Kants Kritik der Urteilskraft*. Stuttgart: Kohhammer.
- Horkheimer, M. (1937). Traditional and critical theory. I M. Horkheimer (red.), *Critical Theory. Selected Essays* (s. 188-243). New York: Continuum.
- Hundeide, K. (2003). *Barns livsverden: Sosiokulturelle rammer for barns utvikling*. Oslo: Cappelen.
- Kant, I. (1781/2005). *Kritikk av den rene fornuft*. Oslo: Bokklubben.
- Kant, I. (1788/2007). *Kritikk av den praktiske fornuft*. Oslo: Thorleif Dahls kulturbibliotek.
- Kant, I. (1790/1995). *Kritikk av dømmekraften (i utvalg)*. Oslo: Pax.
- Kuhn, T. S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago University Press.
- Laing, R. D. (1960). *The Divided Self. A Study of Sanity and Madness*. London: Tavistock.
- Laing, R. D. (1961). *Self and Others*. London: Tavistock.
- Løchen, Y. (1965). *Idealer og realiteter i et psykiatrisk sykehus. Doktorgradsavhandling. Institutt for samfunnsforskning, Universitetet i Oslo*.

- Løchen, Y. (1971). Behandlingsamfunnet. Sosiologiske essay om forholdet mellom medisin og samfunn. Oslo: Gyldendal.
- Madsen, O. J. (2006). In psychology we trust.... *Vardøger*, (30), 157-187.
- Madsen, O. J. (2009). Psykologi, samfunn og etikk. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 46(2), 144-152.
- Madsen, O. J. (2010). Den terapeutiske kultur. Oslo: Universitetsforlaget.
- Marcuse, H. (1941/1960). Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory. Boston: Beacon Press.
- Marcuse, H. (1955). Eros and Civilization. A Philosophical Inquiry into Freud. New York: Vintage.
- Marcuse, H. (1964). One Dimensional Man. The Ideology of Industrial Society. London: Sphere books.
- Marx, K. (1867/2005). Kapitalen: kritikk av den politiske økonomien. Første bok: Kapitalens produksjonsprosess. Oslo: Forlaget Oktober.
- May, R., Angel, E. & Ellenberger, H. F. (red.). (1958). Existence. New York: Basic Books.
- Merleau-Ponty, M. (1942/1960). La structure du comportement. Paris: Presses Universitaires de Paris. Merleau-Ponty, M. (1945). Phenomenologie de la perception. Paris: Gallimard.
- Næss, A. (1957). Filosofiens historie. Oslo: Universitetsforlaget.
- Oddli, H. W. & Kjøs, P. (1998). Psykologien og vitenskapen. Oslo: Tano.
- Parker, I. (2006). Critical psychology and critical practice in Britain. *Annual Review of Critical Psychology*, (5), 89-100.
- Popper, K. R. (1934/1972). The Logic of Scientific Discovery. London: Hutchinson. Popper, K. R. (1945/2005). The Open Society and Its Enemies. Volume Two: Hegel and Marx. London: Routledge.
- Sartre, J.-P. (1936). L'imaginaire. Paris: Gallimard.
- Sartre, J.-P. (1939). Esquisse d'une théorie des émotions. Paris: Hermann.
- Sarte, J.-P. (1943/1993). Væren og intet (i utvalg). Oslo: Pax forlag.
- Sartre, J.-P. (1960). Critique de la raison dialectique. Paris: Gallimard.
- Sørbø, J. I. (2002). Hans Skjervheim - ein intellektuell biografi. Oslo: Samlaget.
- Teigen, K. H. (1999). «God dag, mann!» - «P < .05». *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 36, 1033-1035.
- Teo, T. (2005). The critique of psychology: from Kant to postcolonial theory. New York: Springer.
- Thorsrud, E., Emery, F. & Trist, E. (1964). Industrielt demokrati. Representasjon på styreplan i bedriftene? Noen norske og utenlandske erfaringer. Oslo: Universitetsforlaget.
- Thorsrud, E. & Emery, F. 1969. Mot en ny bedriftsorganisasjon. Eksperimenter i industrielt demokrati. Oslo: Johan Grundt Tanum forlag.
- Tolman, C. (1994). Psychology, Society and Subjectivity: An Introduction to German Critical Psychology. London: Routledge.
- Wilden, A. (1972). System and Structure. Essays in Communication and Exchange. London: Tavistock. Østerberg, D. (1966). Forståelsesformer. Oslo: Pax.